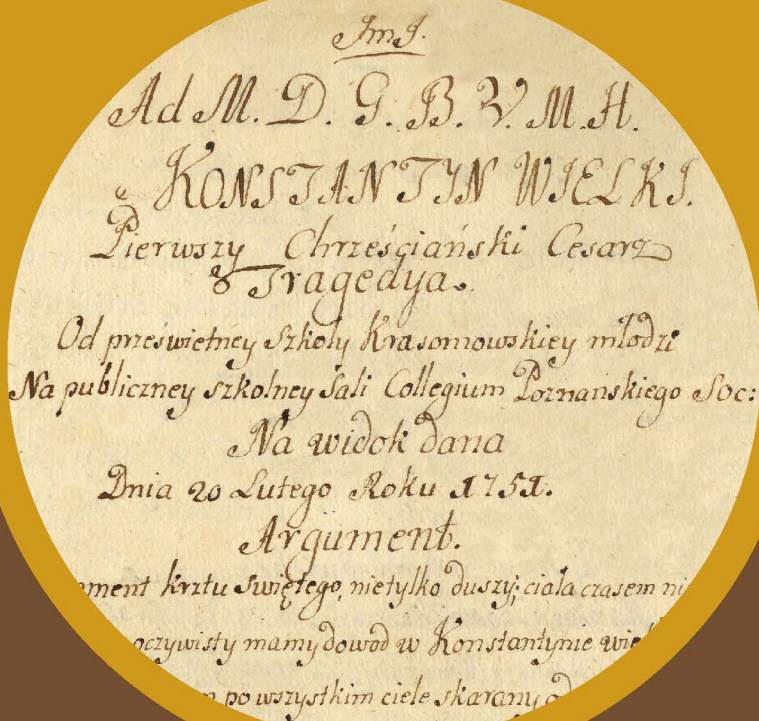

MAŁGORZATA MIESZEK

TWÓRCZOŚĆ
DRAMATOPISARSKA
JANA BIELSKIEGO SJ
(1714–1768)

In A.
Ad M. D. G. B. V. M. H.
KONSTANTYN WIELKI.
Pierwszy Chrześcijański Cesarz
& Tragedya.
Od preświetney Szkoły Krasnomowskięy młodzie
Na publiczney szkolney Sali Collegium Poznańskiego Soc:
Na widok dana
Dnia 20 Lutego Roku 1757.
Argument.
ment krutu świętego, nie tylko duszy; ciała czasem ni
oczywisty mamy dowód w Konstantynie wie
po wszystkich ciele skaramy

**TWÓRCZOŚĆ
DRAMATOPISARSKA
JANA BIELSKIEGO SJ
(1714–1768)**

ANALECTA LITERACKIE I JĘZYKOWE

tom XII

Rada redakcyjna serii wydawniczej

Katarzyna Kaczor-Scheitler

Magdalena Kuran

Michał Kuran (zastępca redaktor naczelnej)

Małgorzata Mieszek

Krystyna Płachcińska (redaktor naczelna)

Maria Wichowa

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

MAŁGORZATA MIESZEK

**TWÓRCZOŚĆ
DRAMATOPISARSKA
JANA BIELSKIEGO SJ
(1714–1768)**

Małgorzata Mieszek – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Polskiej i Logopedii, Zakład Literatury Dawnej, Edytorstwa i Nauk Pomocniczych
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173
malgorzata.mieszek@uni.lodz.pl

RECENZENT

Irena Kadulska

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Danuta Bąk

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI

krzysztof de mianiuk

Ilustracja na okładce: Jan Bielski, *Konstantyn Wielki, pierwszy chrześcijański cesarz, tragedia, od prześwietnej szkoły krasomówskiej młodzi na publicznej szkolnej sali kolegium poznańskiego Soc[ietatis] Jesu na widok dana dnia 20 lutego roku 1751*
(rkps VUB, sygn. IV 11651/6)

© Copyright by Małgorzata Mieszek, Łódź 2020
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.09365.19.0.M

Ark. wyd. 23,8; ark. druk. 22,5

ISBN 978-83-8142-862-0
e-ISBN 978-83-8142-863-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

*Moim Dzieciom
Zuzannie, Juliuszowi i Dariuszowi*

Spis treści

Wykaz skrótów	9
Wstęp	11
I. Źródła i materiały	19
II. Dotychczasowe badania nad dramatami Jana Bielskiego	43
III. Dramaturgia jezuicka w połowie XVIII wieku	61
IV. Wybrane elementy ramy wydawniczej	77
1. Stemmaty	79
2. Listy dedykacyjne	86
3. Cząstki o charakterze epitalamijnym	95
4. <i>Przemowa do Czytelnika</i>	101
V. Źródła dramatów	113
VI. Kręgi tematyczne	133
1. Religia	136
2. Historia	149
3. Orient	159
VII. „W tych żyłach krew [...] ojczyźnie i panu płynie” – o elementach ideologii obywatelskiej	167
1. Koncepcja ojczyzny	172
2. Model obywatela	181
VIII. „Osoby w scenach mówiące” – o bohaterach dramatów Bielskiego	191
1. Władcy	198
2. Wodzowie	212
3. Wyznawcy i męczennicy	217
4. Więzy rodzinne bohaterów	227
5. Intryganci i spiskowcy	239

IX. „Wyobrażenie sprawy”, która „ludzkie oczyszcza namiętności” – fabuła i akcja tragedii Bielskiego	249
1. Wielkość i kompletność fabuły	252
2. Spójność i jedność akcji	257
3. Działania postaci	261
4. Uprawdopodobnianie nieprawdopodobnego	264
5. Zasada trzech jedności	271
X. „Tragedyja na widok dana” – o wybranych aspektach realizacji teatralnej	277
1. W przestrzeni sceny	280
2. Aktor	290
Zakończenie	313
Bibliografia.....	319
Spis ilustracji	345
Indeks osobowy	347
Summary	355

Wykaz skrótów

SKRÓTY SIGLI BIBLIOTEK I ARCHIWÓW

ATJKr	–	Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego Kraków
Bibl. Bawor.	–	Biblioteka Baworowskich we Lwowie
Bibl. Naukowa PAU i PAN w Krakowie	–	Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie
Bibl. Uppsal.	–	Biblioteka Uniwersytecka w Uppsali
BJ	–	Biblioteka Jagiellońska w Krakowie
BN	–	Biblioteka Narodowa w Warszawie
BUŁ	–	Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego
BUW	–	Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego
KUL	–	Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
NAN	–	Biblioteka Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie
Ossol.	–	Biblioteka Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich
VUB	–	Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (Vilniaus Universiteto Biblioteka)
Załużcianum	–	dawna Biblioteka Załużskich w Warszawie

SKRÓTY OPRACOWAŃ, SERII WYDAWNICZYCH

BPP	–	Biblioteka Pisarzy Polskich
DS	–	<i>Dramat staropolski od początku do powstania sceny narodowej. Bibliografia</i> , t. 2: <i>Programy drukiem wydane do r. 1765</i> , cz. 1: <i>Programy teatru jezuickiego</i> , oprac. W. Korotaj, J. Szwedowska, M. Szymańska, Wrocław

1976 (cyfry rzymskie po skrócie oznaczają numer tomu, cyfry arabskie – numer części, zaś po skrócie „poz.” – cyfry arabskie odnoszą się do konkretnego opisu w danym tomie)

NKPP

– *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. 3, Warszawa 1972

NK

– *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*

PSB

– Polski słownik biograficzny

Wstęp

Gdy w 1768 roku zmarł Jan Bielski, w kronice kolegium poznańskiego odnotowano, że odszedł człowiek niezwykle zasłużony dla zakonu, który swoim życiem, pobożnością i pracą dowiódł, iż stan duchowny jest ulubiony przez Boga. Autor tej zapiski chwalił nie tylko zalety ducha współbrata (dobroć, miłość do ludzi, żarliwość w modlitwie, oddziaływanie na innych swoim przykładem, pozyskiwanie innowierców dla religii katolickiej), ale też jego talent i uczoność. Wymienił również dzieła Bielskiego, które, jak pisał, przyniosły dużo pożytku i były godne pochwały. Znalazły się wśród nich też cztery drukowane tragedie¹.

Pochwalny *passus* poświęcony zmarłemu jezuitcie podporządkowany został, co zrozumiałe, konwencji panegirycznej. Dlatego w dużym stopniu jest on wybiórczy. Nie zawiera szczegółów biograficznych pozwalających uzupełnić istniejące luki faktyczne. Biografia jezuita w wielu miejscach budowana jest na domysłach. Źródła i literatura przedmiotu zawierają często informacje ogólnikowe lub niepewne. Dotyczy to chociażby roku i miejsca urodzenia. Bielski przyszedł na świat między 1714 a 1716 rokiem w Wielkopolsce². Nie są znane jego losy przed wstąpieniem do zakonu,

¹ *Historiarum Collegii Posnaniensis Soc[ietatis] Jesu tomus II* (1669–1771), rkps BJ, sygn. 5198, k. 215v–216r.

² Rok 1714 jako czas urodzenia Bielskiego wskazał Karol Estreicher (K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 13, Kraków 1894, s. 78). Datę dzienną, 8 marca 1714 roku, podał Stanisław Bednarski w hasle poświęconym Bielskiemu z *Polskiego słownika biograficznego* (S. Bednarski TJ, *Bielski Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 60). Powtórzyli ją redaktorzy hasła w *Bibliografii literatury polskiej „Nowy Korbut”* (t. 4: *Oświecenie*, oprac. E. Aleksandrowska, Warszawa 1966, s. 244) oraz w jej kontynuacji: *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, t. 1, Warszawa 2000, s. 64 (autorka hasła: Elżbieta Aleksandrowska). Tę samą datę zamieszczono w hasle z kompendium *Historia nauki polskiej* (t. 6: *Dokumentacja bio-bibliograficzna tomu I i II*, oprac. L. Hajdukiewicz, Wrocław 1974, s. 39) oraz w biogramie Bielskiego autorstwa Marii B. Topolskiej, opublikowanym w *Wielkopolskim słowniku biograficznym* (Warszawa–Poznań 1981, s. 54). Z kolei 8 marca 1716 roku widnieje jako data urodzenia Bielskiego w hasle z *Encyklopedii wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy* (*Bielski Jan*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach*

które nastąpiło 14 sierpnia 1730 roku w Krakowie³. Naukę retoryki i filozofii pobierał najpierw w kolegium jezuickim w Jarosławiu (w latach 1732–1736), a następnie odbył studia filozoficzne (1733–1736) i teologiczne w Lublinie (1739–1743). Tam też, 29 czerwca 1742 roku, przyszedł dramatopisarz przyjął święcenia kapłańskie, zaś pięć lat później złożył ostatnie śluby zakonne⁴. Kronikarz domu poznańskiego, charakteryzując ten etap życia Bielskiego, zapisał informację o talencie przyszłego dramatopisarza, który jako student przewyższał pozostałych swą pilnością. Kolejny etap (studia *humaniora*) był, według dziejopisa, dowodem samodoskonalenia Bielskiego, który w ten sposób chciał również „ucieszyć” swoich przełożonych⁵.

Autor związany był z kilkoma kolegiami jezuickimi (Lublin, Lwów, Rawa, Kalisz, Poznań), choć najdłużej przebywał w szkole poznańskiej (od 1747 do 1768 roku). Uczył Bielski w klasie infimy (Lublin 1737–1738), następnie poetyki i retoryki (we Lwowie 1743–1744, w Rawie Mazowieckiej 1744–1745⁶, w Kaliszu 1745–1747 i w Poznaniu w latach 1747–1768), historii i wymowy, pełnił też rolę kaznodziei wielkopostnego (Rawa, Kalisz), funkcje prefekta studiów (w Kaliszu w latach 1745–1747 i w Poznaniu w okresie 1747–1768⁷) oraz profesora Pisma Świętego (w Poznaniu w latach 1764–1766⁸). Większość swojego życia związał jezuita z kolegium poznańskim. Przebywał w nim nieprzerwanie 21 lat, aż do swojej śmierci 19 września lub 10 grudnia 1768 roku⁹. W Poznaniu powstała większość jego prac.

Bielski był autorem mów, utworów okazjonalnych, nowoczesnego podręcznika do nauki geografii i historii oraz zbioru ćwiczeń krasomówskich. Pozostawił też po sobie kilkanaście utworów dramatycznych, z których większość dziś dostępnych została wydana drukiem. W ten sposób został poszerzony krąg odbiorców tragedii autora. Byli nimi nie tylko widzowie, ale również czytelnicy. W pracach

Polski i Litwy 1564–1995, oprac. L. Grzebień SJ przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 2004, wyd. 2, s. 46).

³ Datę dzienną odnotowuje wyłącznie *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. Pozostałe słowniki i kompendia podają tylko rok.

⁴ *Bielski Jan*, [w:] *Historia nauki w Polsce*, t. 2, wstęp i red. B. Suchodolski, Wrocław 1970, s. 39.

⁵ *Historiarum Collegii Posnaniensis Societatis Jesu tomus II*, k. 215v–216r.

⁶ W haśle z *Encyklopedii katolickiej* okres pracy wykładowcy w kolegium rawskim określił Grzebień błędnie na lata 1744–1747. Od 1745 roku Bielski przeniósł się do kolegium w Kaliszu (L. Grzebień, *Bielski Jan*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, t. 2, Lublin 1985, szp. 536–537).

⁷ Taki okres pełnienia funkcji wskazuje Grzebień w *Encyklopedii katolickiej*. Nieco inny okres pełnienia prefektury w kolegium poznańskim podają autorzy hasła z *Encyklopedii wiedzy o jezuitach*. Według nich, Bielski sprawował ją w latach 1758–1764.

⁸ Inny zakres dat (tzn. 1761–1768) pojawia się w haśle z kompendium *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski*, t. 1, s. 64.

⁹ Datę wrześniową odnotowuje jedynie kronikarz jezuicki na kartach historii domu poznańskiego (k. 215v), zaś grudniową – wszyscy współcześni autorzy opracowań o Bielskim.

podjmujących tematykę teatru i dramatu jezuickiego od połowy XVIII stulecia, Jan Bielski wymieniany jest zawsze jako jeden z czołowych reprezentantów zreformowanego dramatu i postać ważna dla rozwoju jezuickiej sztuki dramatopisarskiej. Autor zaliczany jest przez wielu badaczy do tak zwanego pokolenia przejściowego, odchodzącego od estetyki baroku na rzecz wzorców klasycystycznych. Jest on zatem reprezentantem nowego kierunku, przedstawicielem pokolenia jezuickich dramatopisarzy, którzy przygotowują podglebie dla późniejszej działalności Teatru Narodowego. Do tej pory nie powstała jednak monografia poświęcona autorowi *Zeyfaldyna*. Niniejsza praca jest więc pierwszą taką próbą. Jej celem będzie całościowe spojrzenie na dramatopisarski dorobek Bielskiego, uporządkowanie dotychczasowej wiedzy o sztukach jezuitów, uzupełnienie luk i zweryfikowanie błędów, jakie obecne są w literaturze przedmiotu.

Temat prezentowanej rozprawy wymaga uściślenia. Pojawiające się w tytule pojęcie „dramaturgii” odnosi się wyłącznie do tych tekstów Bielskiego, które zostały napisane przez autora i przeznaczone do publicznego wystawienia. Podążam tu za definicją teatru szkolnego sformułowaną przez Jana Okonia, a mówiącą, iż „teatr szkolny to zasadniczo te tylko inscenizacje, urządzone w dawnych średnich szkołach typu humanistycznego, które były przygotowywane przez nauczycieli (jako autorów i reżyserów) oraz uczniów (jako wykonawców) dla publiczności z zewnątrz”¹⁰. Badacz słusznie zauważył, że istota teatru zasadza się na triadzie: nadawca – sztuka – odbiorca. W dorobku literackim Bielskiego obok tragedii znalazły się również inne formy dramatyczne, które jednak napisane zostały z myślą o ich wykorzystaniu na zajęciach szkolnych, a więc bez udziału osób postronnych (rodziców, dostojników itd.). Do takich utworów zaliczyć można zbiór sądów prawnych *Ćwiczenia krasomówsko-prawnego przez [...] młodź [...] collegium poznańskiego Societatis Jesu wyprawionej księga I* (Poznań 1757).

Były to deklamacje, które doskonaliły sprawności oratorskie uczniów oraz zaznajamiały ich z procedurą sądową (miały bowiem formę rozprawy). Dialogowa forma przygotowywała też uczniów do występów dramatycznych, prezentowanych szerokiemu audytorium¹¹. Przykładem innego utworu stworzonego na wewnętrzny użytek szkolny, którego autorstwo przypisuje się Bielskiemu, jest łacińska deklamacja *Vocatio Divina*. Zapisany w rękopisie dialog dookreślony został mianem „actio oratoria”¹².

¹⁰ J. Okoń, *Barokowy dramat i teatr w Polsce. Wśród zadań publicznych i religijnych*, [w:] tenże, *Na scenach jezuickich w dawnej Polsce (rodzimość i europejskość)*, Warszawa 2006, s. 79 (pierwotny wydanie w: *Popularny dramat i teatr religijny w Polsce*, red. I. Sławińska i M. B. Stykowska, Lublin 1990, s. 7–26).

¹¹ O takiej roli sądów prawnych pisał Jan Poplatek, *Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce*, Wrocław 1957, s. 108–109. Podrozdział poświęcony *Ćwiczeniom krasomówsko-prawnym* Bielskiego znalazł się też w książce Ireny Kadulskiej, *Ze studiów nad dramatem jezuickim wczesnego oświecenia (1746–1765)*, Wrocław 1974, s. 142–153.

¹² [J. Bielski?], *Vocatio Divina*, [b.m. i r.; Poznań? po 1751 r.], rkps Vilniaus Universiteto Biblioteka (Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego) [dalej VUB], sygn. IV 11651/6.

CWICZENIA
Krásomowsko - - Prawnego
Przez
Prześwietną Młodź Krásomowska
Collegium Poznańskiego
Societatis JESU
WYPRAWIONEGO

Stáraniem X. JANA BIELSKIEGO
Societatis JESU

w POZNANIU
w Drukarni J.K.M. Collegium Soc: JESU
Roku Pańskiego 1757.

Ilustr. 1. Jan Bielski, *Ćwiczenia krasomówsko-prawnego przez prześwietną młodź krasomówską collegium poznańskiego Societatis Jesu wyprawionego księga I*, Poznań 1757
(źródło: Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa)

W tytulaturnie nie zaznaczono jednak faktu wystawienia utworu (inaczej niż w przypadku innych sztuk Bielskiego). Również pod względem budowy odbiega on od klasycznej, pięcioaktowej sztuki. Składa się bowiem tylko z trzech aktów. Dialog napisany więc został z myślą o wykorzystaniu go w ramach zajęć szkolnych. Zarówno zbiór *Ćwiczeń krasomówsko-prawnych*, jak i deklamacja *Vocatio Divina* przywoływane będą w pracy sporadycznie, aby poszerzyć kontekst rozważań i pokazać na przykład pewne zależności w zakresie stosowania rozwiązań formalnych i określonych środków wyrazu artystycznego. W podobnym celu pojawiają się też odwołania do pozostałych niedramatycznych dzieł Bielskiego (mów, utworów okazjonalnych, podręcznika do nauki historii i geografii).

Podstawę materiałową niniejszej książki stanowią więc głównie tragedie Bielskiego. Są to teksty wydane (starodruki) oraz pozostające w rękopisach. Równocześnie przywoływane będą w pracy także sztuki innych autorów, zarówno jezuitów, jak i twórców spoza Towarzystwa Jezusowego (np. pijarów). Takie porównanie pozwoli z jednej strony pokazać pewne schematy i cechy wspólne (np. przejęte z tradycji barokowej), z drugiej zaś strony wskaże rozwiązania oryginalne i nowatorskie. Z kolei porównanie utworów, które stanowiły źródła dla tragedii jezuita, z samymi jego sztukami uwypukli celowe przekształcenia i zabiegi Bielskiego. Przy analizie wybranych aspektów struktury dramaturgicznej pomocne będą też traktaty, kompendia i podręczniki, z których (pośrednio lub bezpośrednio) mógł korzystać Bielski. Istotnym elementem dopełniającym obraz dramaturgii jezuita staną się też źródła pośrednie – zapiski w kronice domu poznańskiego, świadectwa aktywności autora odnotowane w kronikach innych zgromadzeń, w końcu zaś jego korespondencja z biskupem Józefem Andrzejem Załuskim.

Zakres chronologiczny pracy wyznaczają daty wystawienia pierwszej i wydania ostatniej tragedii Bielskiego. Początkowa przypada na rok 1747 (wystawienie w Kaliszu tragedii *Vandamorillus*), zaś końcowa na 1764 (wystawienie i wydanie w Poznaniu tragedii *Aleksy, cesarz wschodni*). Zakreślone granice czasowe są umowne i zapewne nie obejmują całej działalności dramatopisarskiej Bielskiego. Zebrany materiał źródłowy jest bowiem niekompletny. Dramatopisarstwo, jak zauważyła Irena Kadulska, było nieodłączną częścią profesji nauczycielskiej¹³. W przypadku Bielskiego brakuje sztuk, które autor zapewne pisał i przygotowywał do wystawienia, pracując w kolegiach w Lublinie, we Lwowie czy w Rawie. Nie sposób też dziś odpowiedzieć na pytanie o charakter tych utworów. Być może stanowiły one rodzaj ćwiczeń wewnątrzszkolnych, nieprzeznaczonych do publicznej inscenizacji. Informacje o niezachowanych dziś utworach Bielskiego (np. utworze, który wysłał na konkurs z okazji otwarcia biblioteki Załuskich, mowie o wolności polskiej, oracji po śmierci królowej Polski

¹³ I. Kadulska, *Publiczność szkolnego teatru jezuickiego w XVIII wieku. W kręgu reguł, norm i praktyki*, [w:] *Publiczność literacka i teatralna w dawnej Polsce*, red. H. Dziechcińska, Warszawa–Łódź 1985, s. 101.

Marii Józefy) zawarte są w źródłach pośrednich i literaturze przedmiotu. Niewykluczone, że do tej grupy należały zaginione lub nierozpoznane dziś dramaty jezuitę. Niekompletność materiału nie stanowi jednak przesłanki do porzucenia próby zbudowania obrazu dramaturgii Bielskiego. Dostępne dziś tragedie pochodzą z różnych etapów pracy twórczej jezuitę. W trzech przypadkach zachowanych zostało kilka wersji tej samej sztuki (np. rękopiśmienna obok drukowanej¹⁴, dwie rękopiśmienne¹⁵ lub drukowana pełna wersja sztuki i sumariusz¹⁶). Ponadto w manuskryptach zachowały się też odręczne dopiski i poprawki Bielskiego, które unaoczniają pracę nad sztuką, pokazują zabiegi autorskie dostosowujące materię dramatyczną do określonej sytuacji wystawienia itp. Zebrane informacje pozwalają zatem sformułować ogólniejsze wnioski nawet przy niekompletności materiałów źródłowych.

Ponieważ Bielski należał do pokolenia autorów, którzy zapoczątkowali proces przemian w dramaturgii szkolnej, uzasadnione jest osadzenie jego utworów w szerszym tle. W książce przedstawiona zostanie więc sytuacja szkolnictwa konwiktowego w połowie XVIII wieku oraz zmiany, jakie zaszły w programie nauczania i w teatrze. Pozwoli to odpowiedzieć na pytanie, na ile i w jaki sposób twórczość Bielskiego odzwierciedla owe procesy. Podjęta zostanie też próba odwzorowania świadomości teoretycznej dramaturgów, ujawnianej we wstępach do sztuk oraz innych wypowiedziach o charakterze deklaratywnym. Pytanie o typowość lub nowatorstwo towarzyszyć będzie także tym fragmentom pracy, w których przybliżona zostanie tematyka sztuk Bielskiego oraz obecne w jego tragediach zagadnienie obywatelskości. Podobnemu celowi służyć będą szczegółowe analizy części wprowadzających (dedykacji, przedmów, stemmatów itd.) oraz wybranych elementów świata przedstawionego w tragediach jezuitę. Wyodrębnione i omówione zostaną grupy postaci. Pozwoli to pokazać, czy i w jakim zakresie Bielski przełamywał zastane schematy typologiczne. Z kolei analiza sposobów kształtowania przebiegu akcji i spajania fabuły tragedii przeprowadzona będzie pod kątem zastosowanych w niej rozwiązań formalnych. Pokazane zostaną więc m.in. sposoby logicznego motywowania wydarzeń i uprawdopodobniania przebiegu fabuły. Osobny rozdział poświęcony będzie również próbie odtworzenia kształtu scenicznego tragedii jezuitę. Z tekstów wyczytać można bowiem informacje związane zarówno z uczniami-aktorami (ruch, gest, mimika, ton głosu, ukostiumowanie itd.), jak też z wyglądem sceny, organizacją przestrzeni scenicznej i obecnością rekwizytów.

¹⁴ [J. Bielski], *Aleksy, wschodni cesarz, tragedia*, [b.m. i r., Poznań? przed 1764], rkps VUB, sygn. IV 11651/5. J. Bielski, *Aleksy, cesarz wschodni, tragedia*, Poznań 1764.

¹⁵ [J. Bielski], *Niewinność zwycięża potwarzy, czyli Leo 5 cesarz, od prześwietnej szkoły krasomówskiej młodzie na widok dana na sali kolegium poznańskiego Soc[ietatis] Jesu roku 1753 dnia lutego 3*, rkps Bibl. Naukowej PAU i PAN w Krakowie, sygn. 729, s. 4–37; [J. Bielski], *Niewinność zwycięża potwarzy, czyli Leo 6 cesarz, tragedia od prześwietnej szkoły krasomówskiej młodzie na widok dana na sali kolegium poznańskiego Soc. Jesu roku 1753 dnia lutego 3*, rkps VUB, sygn. IV 11651/4.

¹⁶ J. Bielski, *Zeyfadyń, król Ormuzu, tragedia*, Kalisz 1747; [J. Bielski], *Zeyfadyń, król Ormuzu, tragedia*, Wilno 1762 (sumariusz).

Tak postawione cele warunkują zastosowanie odpowiednich narzędzi badawczych, dostosowanych do poruszanej tematyki. Wymaga ona spojrzenia zarówno historyka literatury, jak też odczytania „teatralnego”¹⁷. W książce wykorzystane zostaną więc cztery metody: analityczna (odpowiednia do zarysowania przemian w osiemnastowiecznej dramaturgii jezuickiej), strukturalna (pomocna przy badaniu wybranych elementów świata przedstawionego), porównawcza (ukazująca podobieństwa i różnice pomiędzy tragediami Bielskiego a dramatami innych autorów) i semiologiczna (przy odtwarzaniu kształtu scenicznego¹⁸).

Twórczość Jana Bielskiego obecna jest w świadomości badawczej od dawna, a sam autor postrzegany jest jako wybitny pedagog, twórca nowoczesnej pracy z zakresu historii i geografii (*Widok Królestwa Polskiego*, t. 1–2, Poznań 1768) oraz odnowiciel stylu retorycznego. Jego działalność jako dramatopisarza spotyka się z różnymi ocenami, choć w opracowaniach zawsze podkreśla się, iż reprezentował on pokolenie przełomowe między czasami baroku a rodzącą się estetyką klasycystyczną (oświeceniową)¹⁹. Brak monografii poświęconej jego twórczości, w tym zwłaszcza jego dokonaniom dramaturgicznym, stał się główną przyczyną podjęcia tego tematu. Wypada mieć nadzieję, iż zdanie sformułowane kilkadziesiąt lat temu przez Juliana Lewańskiego, że analiza osiemnastowiecznych sztuk jezuickich „może przynieść odkrycia pozytywne”, okaże się trafne w odniesieniu do niniejszej monografii²⁰.

Do powstania tej książki przyczyniło się całe grono życzliwych mi osób oraz wiele instytucji. Pomysł na książkę zrodził się kilka lat temu, podczas mojej rozmowy

¹⁷ O obecności w dawnych dramatach znaków literackich i teatralnych, a co za tym idzie konieczności zastosowania odpowiedniej metodologii pisała Barbara Judkowiak, *Wzgardzony wielogłos. Kultura teatralna czasów saskich i jej tradycje*, Poznań 2007, s. 9–10. Śmielsze postulaty metodologiczne sformułował Jacek Wachowski. Ukazując mankamenty i niedostatki tradycyjnych metod stosowanych przez historyków teatru, postulował on wykorzystanie środków z zakresu performatyki. Zwracał uwagę na konieczność konkretyzacji przedstawień oraz zastosowania studiów historycznych m.in. z zakresu dawnej sztuki aktorskiej. Spośród wskazanych przez niego strategii badawczych, autorce niniejszej książki najbliższe do rekonstrukcji (J. Wachowski, *Dzieło teatralne w refleksji historyków teatru. Od badania artefaktów do wyzwań performatywnych*, [w:] *Staropolskie zwierciadło. Dawne widowiska polskie z perspektywy współczesnej*, red. P. Kencki, Warszawa 2015, s. 64–78).

¹⁸ O zastosowaniu tej metodologii przy rekonstruowaniu kształtu scenicznego sztuki pisze I. Sławińska, *Odczytywanie dramatu*, Warszawa 1988, s. 17–19.

¹⁹ Na brak wyraźnej granicy między epokami baroku i oświecenia wskazał Jerzy Snopek. Zauważył, że przemiany następowały stopniowo i na zasadzie przenikania się pewnych tendencji. Konkludował, że ważniejsze od różnic pomiędzy epokami są podobieństwa między nimi (J. Snopek, *Między epoką staropolską a nowoczesną – oświecenie (garść sugestii)*, [w:] *Zmierzch kultury staropolskiej. Ciągłość i kryzysy (wieki XVII–XIX)*, red. U. Augustyniak i A. Karpiński, Warszawa 1997, s. 94).

²⁰ J. Lewański, *Teatry szkolne w czasach poprzedzających początek działalności Teatru Narodowego*, [w:] *Teatr Narodowy w dobie Oświecenia. Księga pamiątkowa sesji poświęconej 200-leciu Teatru Narodowego*, Wrocław 1967, s. 161.

z Panem Profesorem Janem Okoniem. To On zwrócił moją uwagę na osiemnastowiecznego, nieco zapomnianego jezuitę, który zasługuje na monografię. Pragnę w tym miejscu podziękować Panu Profesorowi nie tylko za inspirację do powstania niniejszej książki, ale też za wieloletnią współpracę, dzięki której nauczyłam się bardzo wiele, wzbogaciłam swoje umiejętności badawcze i miałam okazję obserwować z bliska, co to znaczy naukowa rzetelność, bezkompromisowość i dążenie do jak najlepszego poznania analizowanego zagadnienia. Wiele zawdzięczam także moim Koleżankom i Kolegom z dawnej Katedry Literatury Staropolskiej i Nauk Pomocniczych (dziś: Zakład Literatury Dawnej, Edytorstwa i Nauk Pomocniczych). Nasze regularne popołudniowe spotkania, podczas których czytałam wybrane fragmenty, zawsze wносиły wiele nowych i cennych pomysłów. Nieocenioną pomocą służyła mi Pani Profesor Krystyna Płachcińska, która piastując funkcję Kierownika Zakładu, cierpliwie nosiła korekty i proponowała odmienne, czasem zupełnie zaskakujące (ale jakże trafne!) rozwiązania. Wspomagała mnie przy tym nie tylko merytorycznie, ale również zwyczajnie „po ludzku” dodawała otuchy i motywowała do dalszej aktywności. Pragnę Jej za to wyrazić ogromną wdzięczność. Słowa podziękowania kieruję również do Pani Profesor Ireny Kadulskiej, która podjęła trud zrecenzowania pracy. Dzięki wnikliwej lekturze oraz cennym merytorycznym uwagom Recenzentki publikacja zyskała na wartości. Dziękuję także pracownikom archiwów, bibliotek krajowych i zagranicznych za udostępnienie mi zbiorów, pomoc merytoryczną i informacyjną oraz możliwość wykorzystania fragmentów niektórych rękopisów jako ilustracji w niniejszym wydaniu.

Wdzięczna jestem także Dyrekcji i Pracownikom Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego, Pani Redaktor Urszuli Dzieciatkowskiej za merytoryczną opiekę i ogromną życzliwość oraz Pani Redaktor Danucie Bąk, która podjęła trud korekty mojej książki. Podziękowania składam również Pani Dziekan Wydziału Filologicznego UŁ, prof. dr hab. Joannie Jabłkowskiej za sfinansowanie edycji książki.

Słowa szczególnej wdzięczności kieruję ku moim Najbliższym, bez pomocy których pisanie tej książki byłoby na pewno trudniejsze. Za pomoc i wspieranie mnie na każdym etapie pracy jestem wdzięczna mojemu Mężowi oraz moim Rodzicom, zaś moim Dzieciom (Zuzannie, Juliuszowi i Dariuszowi), którym tę książkę dedykuję, dziękuję za wyrozumiałość i cierpliwość w znoszeniu długotrwałego procesu powstawania pracy, który niekiedy kolidował z ich dziecięco-młodzieńczymi planami.

I. Źródła i materiały

Dorobek Jana Bielskiego jest obszerny i zróżnicowany. Nie ogranicza się wyłącznie do dramatów, ale obejmuje także mowy, kazania, utwory panegiryczne, funeralne, hagiograficzne, sądy prawne oraz obszerne dzieło historyczno-geograficzne. Szerokie spektrum tematyczne i gatunkowe unaocznia sprawność warsztatową i wszechstronność literacką jezuitę. Wynika zarówno z wykształcenia, jak i formacji duchowej Bielskiego¹. Różnorodność dorobku wiąże się też z pełnionymi obowiązkami profesora retoryki i poetyki, który tworzył na potrzeby procesu dydaktycznego.

Bogaty dorobek literacki Bielskiego zachował się do czasów współczesnych prawie w całości. Większość dzieł jezuitę przechowywana jest dziś w bibliotekach polskich i zagranicznych. Niektóre z nich udostępnione zostały również w Internecie na stronach bibliotek cyfrowych. Dotyczy to także twórczości dramatycznej, która zachowała się głównie w postaci starodruków oraz rękopisów. W przypadku kilku tragedii mamy do czynienia z dwiema różnymi wersjami rękopiśmiennymi lub z postacią drukowaną i rękopiśmienną. Cenne są zwłaszcza odręczne poprawki dokonane zapewne ręką samego Bielskiego.

Informacji o dorobku Bielskiego dostarczają również źródła pośrednie: łacińska kronika kolegium poznańskiego², kroniki zakonów karmelitów bosych³ i karmelitów

¹ Także pozostali dramatopisarze z połowy XVIII stulecia posiadali zróżnicowany dorobek literacki. Przykładowo, Stanisław Jaworski był autorem mów wygłoszonych w siedzibach Trybunału Koronnego w Piotrkowie i Lublinie. Napisał też rozprawę poświęconą wymowie (*Specimina litteraria laborum...*, Warszawa 1767) oraz mowy, w których występował przeciw założeniom filozofii Kartezjusza. Był autorem podręcznika do nauki łaciny dla najmłodszych uczniów (*Pierwszy grunt łacińskiego języka*, Lwów 1779). Z kolei Rafał Hempel był autorem licznych panegiryków, mów, wierszy łacińskich i polskich, zaś Wojciech Mokronowski, Antoni Przeradzki, czy Stanisław Sadowski obok tragedii pisali też kazania (zob. odpowiednie hasła osobowe w: K. Estreicher, *Bibliografia polska* oraz *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień SJ przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 2004, wyd. 2, *passim*).

² *Historiarum Collegii Posnaniensis Soc[ietatis] Jesu tomus II* (1669–1771), rkps BJ, sygn. 5198.

³ *Kronika poznańskich Karmelitów Bosych*, oprac. P. F. Neumann, Poznań 2001, s. 312–313.

trzewickowych z Poznania⁴, korespondencja jezuitę z Józefem Andrzejem Załuskim⁵, sporadycznie wstępy lub dedykacje jezuitę do jego utworów⁶. Przy budowaniu obrazu twórczości Bielskiego ważną rolę odgrywa również bogata literatura przedmiotu. Dawne opracowania lub dzieła o charakterze bibliograficznym odnotowują także utwory dziś nieznane (np. mowa o wolności polskiej z 1754 roku⁷, oracja ku czci zmarłej królowej Marii Józefy, wygłoszona w Poznaniu w 1757 roku⁸). W opracowaniach odnaleźć można także informacje o niedostępnych dziś edycjach dramatów Bielskiego. Nie zawsze wiadomości te są wiarygodne. Czasem autorzy opisują wydanie niedokładnie, powtarzają niesprawdzone informacje za poprzednikami, nie mając zapewne opisywanego egzemplarza dramatu w ręku. Niekiedy myślą tytuły sztuk lub daty wydania danego tekstu. Zasadne jest zatem uporządkowanie informacji o dziełach dramatycznych Bielskiego i podjęcie próby opisanie i odtworzenia dorobku teatralnego jezuitę. Porządek rozważań wyznaczają kolejne tytuły dzieł dramatycznych Bielskiego, ułożone w porządku chronologicznym (biorąc pod uwagę datę wystawienia lub pierwodruku). Aby dopełnić obraz twórczości autora *Zeyfady*na, zostaną wspomniane również pozostałe utwory jezuitę.

VANDAMORILLUS (KALISZ 1747)

Łacińska tragedia o Vandamorillusie, wystawiona w marcu na publicznej sali kolegium kaliskiego, to najwcześniejszy znany dziś dramat Bielskiego. W 1747 roku jezuita kończył swój pobyt w kolegium w Kaliszu, gdzie od 1745 roku uczył retoryki oraz był prefektem studiów i kaznodzieją⁹. Tragedia zapisana została w rękopisie w formacie *quarto*, przechowywanym obecnie w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego (sygn. IV 11651/7). Choć na egzemplarzu nie widnieje podpis dramaturga, to autorstwo dramatu wydaje się raczej przesądzone.

⁴ *Kronika rezydencji karmelitów trzewickowych w Poznaniu przy kościele Najświętszej Krwi Pana Jezusa na ul. Żydowskiej*, oprac. J. Wiesiołowski, Poznań 2005, s. 31.

⁵ Korespondencja Józefa Andrzeja Załuskiego z roku 1745, rkps BN, sygn. III 3245, t. 1; z roku 1746, rkps BN, sygn. III 3246, t. 1; z roku 1748, rkps BN, sygn. III 3248, t. 1; z roku 1755, rkps BN, sygn. III 3255, t. 1.

⁶ W liście dedykacyjnym poprzedzającym tragedię *Tytus Japończyk* (Poznań 1748), a skierowanym do Jędrzeja i Marianny Zakrzewskich, Bielski wspomina, że sztuka *Zeyfady*na była jego pierwszym, drukowanym dramatem (k. [a3v]). W wydanej dziewięć lat później *Pochwale pogrzebnej [...] Jakuba z Kościelca na Działyńiu Działyńskiego* (Poznań 1757) napisał o niezidentyfikowanych kazaniach i panegiryku dla zmarłego dostojnika, winszującego mu objęcia urzędu wojewody malborskiego (k. [A,v]).

⁷ S. Bednarski TJ, *Bielski Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 61; *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*, t. 4: *Oświecenie*, oprac. E. Aleksandrowska, Warszawa 1966, s. 245 (dalej NK).

⁸ F. M. Sobieszczański, *Bielski Jan*, [w:] *Encyklopedia powszechna (Orgelbranda)*, t. 3, Warszawa 1860, s. 529; NK, t. 4, s. 245.

⁹ L. Grzebień SJ, *Bielski Jan*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1985, s. 536; *Bielski Jan*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, s. 46.

Vandamorillus
 Tragedia
 In publico Calisiensi theatro
 Exhibita.
 Anno Dni 1747. die Martii
 à Perillustris facultatis Oratoriae Auditoribus.
 Argumentum.

Anglum Equitem quem Vandamorillum plau-
 dit appellare) praesens exhibet scena. Quod
 iste egressus die, sevo, Charissimi Parentis sui
 interfectori, admodum sic parabat ultionem,
 ut ferrum fiam in vaginam reconderet in-
 terpositum Patris Dei Mater obtinuit.
 Regis sic, virtus tibi, praemio destituta. Quis
 pro quasi Equum praevanicator instimulatus co-
 ram Richardo Rege, bonis exutus, atq' ad ex-
 tremam vitam decemien redactus, dum suam
 coram crucifixo calamitatem deflet, atq' su-
 ut cor Regis emolliet, precatur impetrat.
 Benignus, è cruce pendens Rex, Equiti an-
 natus meruit. Quo ingenti miraculo prius
 nos Nobis Principis favores restauravit, atq'
 iniquioris vitæ se fortune emeravit exfore.
 Benevola scene aures, faulem, si quos ve-
 cemets, postibus veniam ad exemplo Van-
 damorilli indulgete. Raynaldus in Annalibus
 Ecclesiasticis, ad annum 1232 no 32 apud Bohem.
 Bibliothecae manualis concionatoris tom. 12. Epi-
 scio inimicob 5 qto no 2310.

RC 57 IV 11651/7

Vilnius
 Universitatis
 Bibliotheca

Ilustr. 2. [Jan Bielski], Vandamorillus, tragoedia, in publico Calisiensis theatro exhibita, anno Domini 1747, die ... martii, a perillustris facultatis oratoriae auditoribus (rkps VUB, sygn. IV 11651/7)

Został on bowiem zapisany w całości (łącznie z licznymi poprawkami) charakterem pisma Bielskiego (próbka pisma jezuita znana jest z jego listów do Załuskiego). O tragedii Vandamorillus wspomnieli też dwaj dawni badacze teatru staropolskiego – Ludwik

Simon¹⁰ i Władysław Kwiatkowski¹¹. Obaj przypisali jej autorstwo Bielskiemu. Simon poświadczył ponadto, że na początku XX wieku tragedia umieszczona była w kloдку biblioteki wileńskiej (sygn. 3. XIV. 5/43). W tym zespole znajdowały się jeszcze dwa inne rękopiśmienne dramaty Bielskiego: *Konstantyn Wielki* oraz *Niewinność zwycięża potwarzy czyli Leo 6 cesarz*. Manuskrypt tragedii o Vandamorillusie jest zapewne egzemplarzem reżyserskim, roboczym, pierwszą redakcją sztuki. Po formule tytułowej brakuje informacji o dającej wystawienia. Bielski pozostawił w rękopisie wolne miejsce. Podobnie postąpił w zakończeniach poszczególnych aktów. Po każdym z nich odegrane zostało intermedium. Pod nazwą gatunkową pozostawione jest wolne miejsce. Kolejne akty rozpoczynają się zaś od nowej strony. Utwór zapisany został w jednym ciągu, linearnie, bez wyodrębniania kwestii poszczególnych postaci. Pismo jest fragmentami nieczytelne oraz niestaranne. Manuskrypt zawiera liczne poprawki i skreślenia zarówno pojedynczych wyrazów, jak i większych fragmentów. Autor modyfikuje imiona bohaterów, zmienia kolejność ich występowania w poszczególnych scenach oraz usuwa większe passusy. Obrazuje to pracę autora nad ostatecznym kształtem tragedii, być może jeszcze przed jej wystawieniem.

**ZEYFADYN, KRÓL ORMUZU (KALISZ 1747; ZAG. LUBLIN 1750; WILNO 1762;
ZAG. RKPS XVIII w.)**

Tragedia o ormuskim księciu jest pierwszą drukowaną tragedią Bielskiego. Sam autor napisał o tym w liście dedykacyjnym do Jędrzeja i Marianny Zakrzewskich poprzedzającym kolejny jego dramat, *Tytus Japończyk*:

[...] jako pierwsza moja w druku tragedia, *Zeyfadyn* intytułowana, szczęście miała najozdobniejszego w [...] Władysławie, Szofdrskich imienia, tak ta powtórna w waszym się [...] niech mieści domu. (k. [a4])

Sztukę tę wymienił też kronikarz kolegium poznańskiego we wpisie informującym o śmierci jezuity. Napisał, że razem z trzema innymi dramatami (*Tytus Japończyk*, *Aleksy, cesarz wschodni* oraz *Apoloniusz, Chrystusów rycerz*) była godna pochwały i przyniosła dużo pożytku (k. 216).

Karta tytułowa kaliskiego pierwodruku informuje o dacie wystawienia sztuki (24 lipca 1747 roku „na publicznej sali szkolnej kolegium kaliskiego Societatis Jesu”). Do dziś zachowało się kilka egzemplarzy tragedii, dostępnych w bibliotekach krajowych i zagranicznych¹². Tragedia poprzedzona została stemmatem oraz dedykacją dla Władysława Szofdrskiego. Następnie znalazła się *Przemowa do Czytelnika*, będąca

¹⁰ L. Simon, *Dykcjonarz teatrów czynnych od czasów najdawniejszych do roku 1863*, Warszawa 1935, s. 23.

¹¹ W. Kwiatkowski, *Teatr szkolny kolegium jezuickiego w Kaliszu*, Kalisz 1936, s. 52–53, 71.

¹² Wykaz sigli bibliotek i sygnatur poszczególnych egzemplarzy oraz dokładny opis starodruku zob. w: *Dramat staropolski od początku do powstania sceny narodowej. Bibliografia*, t. 1: *Teksty dramatyczne drukiem wydane do r. 1765*, oprac. zespół pod kierunkiem W. Korotaja, Wrocław 1965, poz. 61 (dalej DS I).

polemiką z propozycją Stanisława Konarskiego, dopuszczającą na sceny szkolne postaci kobiece. Sama tragedia podzielona została na pięć aktów, po których znajdują się opisy symbolicznych intermediów. Sztuka liczy 56 stron formatu *quarto*.

Z E Y F A D Y N
K R O L O R M U Z U
T R A G E D Y A.

gdy
Fasnie Wielmożnego JMści Pána
W Ł A D Y S Ł A W A
z Szółdár
S Z O Ł D R S K I E G O
G E N E R A Ł A
W I E L K O P O L S K I E G O

pierwszy ráz
po objęciu **GENERALSKIEGO** Urzędu
Szkoły Kaliskie witały,
ná widok daná,
od
Prześwietney Młodzi
Cwiczącey się w Nauce Krásnomowskiey
y Historyczney.
Ná Publiczney Sáli Szkolney
Collegium Kaliskiego Societatis JESU.
Roku 1747. dnia 24. Lipca.
Za dozwoleniem Starzých.

W K A L I S Z U
W Drukarni L. K. M. Col. S. I.

*Msze z tej okazy
wypada w wick
r. 1762. p. t.
Zeyfady n.*

Ilustr. 3. Jan Bielski, *Zeyfady n, król Ormuzu, tragedia*, Kalisz 1747 (starodruk BJ, sygn. 26491 I)

Trzy lata później sztuka miała doczekać się kolejnego wydania w kolegium jezuitów w Lublinie. Dziś edycja ta jest niedostępna. Lubelskie wydanie tragedii opisane zostało w literaturze przedmiotu. Odnotował je na przykład Józef Brown w *Bibliotece pisarzów asystencji polskiej Towarzystwa Jezusowego*¹³, nie podając przy tym dodatkowych szczegółów. Nieco więcej informacji podał Karol Estreicher, według którego starodruk formatu *quarto* liczył 68 stron – zatem więcej niż kaliski pierwodruk. Bibliograf nie odnotował jednak ani formuły tytułowej, ani żadnych innych informacji różnicujących obie edycje¹⁴. Lubelskie wydanie odnotowane zostało także w kompendiach bibliograficznych: *Dramat staropolski, Nowy Korbud* oraz *Dawni pisarze polscy*¹⁵. Przed II wojną światową tragedia o Zeyfadyńce miała być również zapisana w rękopisie przechowywanym w bibliotece Krasińskich, który został zniszczony w 1944 roku. Informację o manuskrypcie (sygn. 3342), który pochodził ze zbiorów K. Świdzińskiego, podał Franciszek Pułaski w wykazie inwentarzowym rękopisów Biblioteki Ordynacji Krasińskich¹⁶. Bibliograf datował tragedię na XVIII wiek i podał, że zapisana została na 44 stronach. Odnotował również nieco inną odmianę tytułu sztuki: *Zeyfadyn, król Ormuza*.

Kolejna inscenizacja sztuki Bielskiego miała miejsce 30 kwietnia 1762 roku w Wilnie. Nie zachował się co prawda pełny tekst tragedii, lecz wyłącznie sumariusz sztuki, przechowywany dziś w Bibliotece Jagiellońskiej (sygn. 32835 I). Wileńskie przedstawienie, choć oparte na kaliskim pierwodruku, jest nową jakością. Różnice oraz podobieństwa między obydwoma realizacjami przedstawili Władysław Korotaj¹⁷, a później Jan Okoń w swojej monografii teatru jezuickiego¹⁸. Okoń przedrukował pełny tekst sumariusza, dodał przypisy uzupełniające i objaśniające niektóre realia historyczne, geograficzne i źródłowe. Wileński sumariusz odnotowano także w biografii *Dawni pisarze polscy*, lecz pod niejasnym nagłówkiem *Argument*¹⁹.

W literaturze przedmiotu występują też błędne informacje dotyczące tragedii Bielskiego o Zeyfadyńce. Dotyczą one daty powstania tragedii oraz, częściowej, brzmienia tytułu. Przykładowo, Kazimierz Władysław Wójcicki pisał, że dramat o ormuskim królewiczu oraz późniejszy, o Tytusie, „wiele razy w kolegium poznańskim przez młodzież wystawiono”²⁰.

¹³ J. Brown, *Biblioteka pisarzów asystencji polskiej Towarzystwa Jezusowego*, przeł. W. Klejnowski, Poznań 1862, s. 120–121.

¹⁴ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 13, Kraków 1894, s. 81.

¹⁵ DS I, poz. 62; NK, t. 4, s. 244–246; *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, red. R. Loth, t. 1, Warszawa 2000, s. 64.

¹⁶ F. Pułaski, *Wykaz inwentarzowy rękopisów nie objętych katalogiem*, [w:] tenże, *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacji Krasińskich*, Warszawa 1920, s. 46.

¹⁷ W. Korotaj, *Z problematyki staropolskich programów teatralnych*, [w:] *Wrocławskie spotkanie teatralne*, red. W. Roszkowska, Wrocław 1967, s. 88–89; tenże, *Wstęp*, [w:] *Dramat staropolski od początku do powstania sceny narodowej. Bibliografia*, t. 2: *Programy drukiem wydane do r. 1765*, cz. 1: *Programy teatru jezuickiego*, oprac. W. Korotaj, J. Szwedowska, M. Szymańska, Wrocław 1976, s. XX–XXI.

¹⁸ J. Okoń, *Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku*, Wrocław 1970, s. 53–57, s. 64.

¹⁹ *Dawni pisarze polscy*, t. 1, s. 64.

²⁰ K. W. Wójcicki, *Obnuz starożytnego teatru porządkiem lat ułożony*, „Przyjaciel Ludu”, R. 7: 1841, nr 34, s. 270.

Z kolei Edward Dembowski i Maurycy Karasowski datowali sztukę na rok 1748²¹. Informację Dembowskiego powtórzył następnie Estreicher, który napisał, że *Zeyfadyn* ukazał się w Poznaniu w roku 1748²². Władysław Chomętowski uznał natomiast, iż tragedię Bielskiego wystawiono w Poznaniu w 1746 roku²³. Nieznacznie zmodyfikowaną, aczkolwiek błędną, tytułaturę podali natomiast Michał Nowodworski (*Zayfadyn, król Ormuzu*²⁴), Estreicher i Bernacki (*Zeyfaden, król Ormuzu*)²⁵, Stanisław Załęski (*Zajfadyn, król Ormuzu*)²⁶, Władysław Kwiatkowski (*Zeyfadem, król Ormuzu*)²⁷, Wacław Szykowski (*Król Ormuzu*)²⁸, Ludwik Simon (*Zeyjadyn, król Ormuza*)²⁹.

Jeszcze za życia biogram jezuita znalazł się w słowniku bio-bibliograficznym autorstwa Jana Daniela Janockiego *Polonia litterata nostri temporis*³⁰. Bibliograf odnotował tragedię o Zeyfadynie pod łacińskim tytułem *Seifadinus, Armusiae rex*. Stało się to w XIX wieku źródłem kilku nieporozumień. W literaturze przedmiotu zaczęto bowiem wyodrębnić dwa rzekomo różne dramaty: polski – autorstwa Bielskiego oraz łaciński – anonimowy. Tak postąpił choćby Władysław Trębicki. Wymienił on sztukę o Zeyfadynie jako łaciński utwór bezimiennego twórcy, poszerzając przy tym formułę tytułową o informacje z biogramu Janockiego (*Tragoedia sacra, id est Seyfadinus Armusiar rex*)³¹. Badacz odesłał jednocześnie czytelnika do wcześniejszego kompendium Józefa Aleksandra Jabłonowskiego *Museum polonum*. Trębicki powtórzył ów rozszerzony łaciński tytuł wprost za bibliografią księcia Jabłonowskiego, ale pominął wyraźnie zaznaczone tam autorstwo jezuita³². Trudno stwierdzić, czy Trębicki przeoczył informację Jabłonowskiego czy też nie miał jego dzieła w ręku. Rozróżnienie rzekomo odrębnych dramatów znalazło się też w artykule Estreichera o piśmiennictwie dramatycznym w dawnej Polsce³³. Podtrzymał on tezę, że tragedia

²¹ E. Dembowski, *Piśmiennictwo polskie w zarysie*, Poznań 1845, s. 217; M. Karasowski, *Studia nad muzyką historyczną, czyli operą*, „Biblioteka Warszawska” 1857, t. 4, s. 219; tenże, *Rys historyczny opery polskiej poprzedzony szczegółowym poglądem na dzieje muzyki dramatycznej powszechnej*, Warszawa 1859, s. 167–168.

²² Oe [K. Estreicher], *Rys ogólny piśmiennictwa dramatycznego polskiego od r. 1750 do 1800*, „Dziennik Literacki” 1853, nr 39, s. 306.

²³ W. Chomętowski, *Dzieje teatru polskiego od najdawniejszych czasów do 1750 roku*, Warszawa 1870, s. 135.

²⁴ L. Simon, *Dykcjonarz teatrów czynnych od czasów najdawniejszych do roku 1863*, s. 44.

²⁵ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 13, s. 81. L. Bernacki, *Teatr, dramaty i muzyka za Stanisława Augusta*, t. 2: *Notatki i studia*, Lwów 1925, s. 283.

²⁶ S. Załęski SJ, *Jezuici w Polsce*, t. 3, cz. 2, Lwów 1902, s. 1123.

²⁷ W. Kwiatkowski, *Teatr szkolny kolegium jezuickiego w Kaliszu*, s. 52.

²⁸ W. Szykowski, *Dzieje nowożytnej tragedii polskiej. Typ pseudoklasycyzmu 1661–1831*, Kraków 1920, s. 75.

²⁹ L. Simon, *Dykcjonarz teatrów czynnych od czasów najdawniejszych do roku 1863*.

³⁰ J. D. Janocki, *Polonia litterata nostri temporis*, p. 1, Vratislaviae 1750, s. 7–8.

³¹ W. Trębicki, *Uwagi nad dziełem „Starożytny teatr w Polsce” przez K. W. Wójcickiego*, „Biblioteka Warszawska” 1843, t. 4, s. 331.

³² J. A. Jabłonowski, *Museum Polonum seu collectionem in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lithuaniae scriptorum, editorum et edendorum opus bipartitum*, Lwów 1752; wyd. 2, Elbląg [1766], s. LXXIII. W pracy korzystam z wydania drugiego.

³³ Oe [K. Estreicher], *Rys ogólny piśmiennictwa dramatycznego polskiego*, s. 306.

Seifadinus Armusiae rex (Kalisz 1747) jest sztuką odrębną od *Zeyfadyna* Bielskiego. Badacz podał też błędny adres wydawniczy polskiej tragedii (Poznań 1748). Błędu tego nie powtórzył już w wydanej kilkanaście lat później *Bibliografii polskiej*.

TYTUS JAPONCZYK (POZNAŃ 1748; ZAG. LUBLIN 1750)

Druga drukowana tragedia Bielskiego, a jednocześnie pierwsza, którą debiutował na scenie kolegium poznańskiego, wystawiona została 24 lutego 1748 roku. Informacja o premierze sztuki znalazła się zresztą w kronice domu poznańskiego. Spektakl miał wywołać zadowolenie wśród słuchaczy. Kronikarz nie wymienia nazwiska Bielskiego, ograniczając się do zaznaczenia jego funkcji – nauczyciela retoryki (k. 162r). Tragedia zostaje przypisana jezuitce dopiero w notce zapisanej po jego śmierci (k. 216r).

Tragedia zadedykowana została Jędrzejowi i Mariannie Zakrzewskim. Starodruk zawiera również stemmat na herb dostojników. Tragedia podzielona została na pięć aktów, po których znajdują się opisy symbolicznych intermedii. Sztuka liczy 56 stron formatu *quarto*. Egzemplarze dramatu przechowywane są obecnie w kilku bibliotekach krajowych i zagranicznych³⁴, a cyfrową wersję udostępnia w Internecie Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa³⁵.

W roku pierwodruku Bielski przesyła egzemplarz swojej tragedii biskupowi Załuskiemu. Sztukę wymienia także Janocki w biogramie Bielskiego, podając jej tytuł po łacinie (*Titus Iaponensis*)³⁶. Dawniejsza literatura przedmiotu odnotowała nieznanne dziś lubelskie wydanie sztuki o Tytusie z 1750 roku. Starodruk liczył 98 stron i przechowywany był w Bibliotece Ordynacji Krasieńskich³⁷. Wspomniał o nim Załuski w kompendium bio-bibliograficznym *Bibliotheca poetarum Polonorum*³⁸ oraz później bibliografowie. Niektórzy, jak Stanisław Jaszowski czy Józef Brown³⁹, odnotowują wyłącznie drugą edycję *Tytusa*, pozostali – obydwa wydania⁴⁰.

³⁴ Wykaz sigli bibliotek i sygnatur poszczególnych egzemplarzy oraz dokładny opis starodruku zob. DS I, poz. 57.

³⁵ <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=170985> [online] [dostęp 7 II 2019].

³⁶ J. D. Janocki, *dz. cyt.*, s. 8.

³⁷ Według Barbary Judkowiak, wznowienia *Zeyfadyna* i *Tytusa* w Lublinie to jeden z argumentów za silnym oddziaływaniem kolegiów kaliskiego i poznańskiego na resztę szkół jezuickich (B. Judkowiak, *Poznańska szkoła jezuicka nowego dramatisowania w połowie XVIII wieku*, „Kronika Miasta Poznania” 2006, nr 4, s. 132).

³⁸ J. A. Załuski, *Bibliotheca poetarum Polonorum qui patro sermone scripserunt*, Varsoviae 1754, s. 16.

³⁹ S. Jaszowski, *Dzieje krótkie teatrów polskich*, „Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego imienia Ossolińskich”, R. 3: 1830, z. 2, s. 121 (autor nie wymienia miejsca wydania); J. Brown, *Biblioteka pisarzy asystentów polskiej Towarzystwa Jezusowego*, s. 120–121.

⁴⁰ Zob. K. W. Wójcicki, *Teatr starożytny w Polsce*, t. 2, Warszawa 1841, s. 301–302; A. de Backer, *Bibliothèque des écrivains de la compagnie de Jésus*, t. 1, Liège–Paris 1869, s. 627–628; L. Simon, *Dykcjonarz teatrów czynnych od czasów najdawniejszych do roku 1863*, s. 23, 39; Oe [K. Estreicher], *Rys ogólny piśmiennictwa dramatycznego polskiego*, s. 306; tenże, *Bibliografia polska*, t. 13, s. 80; DS I, poz. 57, 58.

T Y T U S
J A P O N C Z Y K
T R A G E D I A
PRZESWIETNYM
WIELMOŻNYCH JMCIOW PANSTWA
JĘDRZEIA y MARYANNY
WYSSOGOTOW
ZAKRZEWSKICH,
PODCZASZYCH y SURROGATOROW
Poznańskich Imjeniem
ZASZCZYCONA.

Od

Prześwietney Krásfomowskiej Młodzi

Ná publiczney Sali

Szkoł Poznańskich Societatis JESU

NA WIDOK DANA

Roku 1748. Dnia 24. Lutego

Zá Dozwoleniem Stárszych.

w P O Z N A N I U

w Drukarni J. K. M. Collegium Societatis JESU.

17.655

Ilustr. 4. J. Bielski, *Tytus Japończyk*, Poznań 1748 (starodruk Ossol., sygn. XVIII-1775)

W opracowaniach znajdują się niekiedy niesprawdzalne dziś i raczej błędne informacje o innych egzemplarzach tragedii o Tytusie. Pomyłki dotyczą daty lub miejsca wystawienia dramatu oraz formuły tytułowej. Estreicher w części pierwszej swej